NOGLE SMÅ BETRAGTNINGER OVER HOLBERGS EPISTLER

AF

LEIF NEDERGAARD-HANSEN

Nu da vi i 200-året for Holbergs død har fået fuldendt den af F. J. Billeskov Jansen med et systematisk noteapparat forsynede 7-binds nyudgave af Epistlerne (se herom iøvrigt mit essay i Nordisk tidskrift 1954), vil det falde naturligt igen at overveje hvad der måtte have tjent Holberg til forbillede ved den etablering af essay-formen på dansk grund som Epistlerne formelt er udtryk for. Der er jo i stil og fremstillingsform nogen forskel mellem Moralske Tanker og Epistlerne. For de førstes vedkommende er det naturligt som forbilleder at henpege på Ciceros, Plutarks og Senecas moralfilosofiske betragtninger foruden på Montaigne og Spectator'en. Men hvad kan have tjent Holberg til forbillede for den stramning af formen for hans moralfilosofiske betragtninger og den udvidelse af materierne der sammen med brevformen kommer til at konstituere Epistlernes på een gang både essayistiske og privatpersonlige epistolære tone, specielt deres form af foregivne svarbreve på en tænkt korrespondents betragtninger og reflexioner?

Det synes mig at man her ikke rigtigt har været opmærksom på det mest sandsynlige direkte forbillede, — Pierre Bayle's *Réponse aux Questions d'un Provincial*, hvoraf der udgaves tom. I—IV samt et 5te lille hæfte posthumt. Bindene, der tryktes i Rotterdam 1704—06, fremkom alle anonymt, og Bayle opretholdt også i sin private korrespondance den fiktion, at han ikke var forfatter til disse breve, hvor han omtaler sig selv i 3. person. Sådan som disse svarbreve til en tænkt adressat i provinsen oprindelig var planlagt, skulle de ligesom senere Holbergs epistler frembyde mulighed for at tage de forskelligste emner op til debat under en tvangfri populær form. Det

28. 9. 1704 daterede forord til 1. bind af Bayles epistler fremlægger et program for den ny kortgenre, med hvis skabelse det var Bayles hensigt at imødekomme den dannede almenheds behov for at følge med i tidens videnskabelige spørgsmål; det program for genren der her opstilles, passer i mangt og meget på Holbergs epistler. Lad os anføre nogle passager af denne fortale:

Ce livre n'est proprement que l'abregé de diverses lettres, la plupart fort longues qu'on auroit fait imprimer toutes entieres, si l'Auteur y avoit voulu consentir; mais comme elles lui ont paru trop chargées, ou de raisonnemens, ou d'autoritez, il a trouvé plus à propos d'en detacher seulement quelques parties, & de les reünir sous la forme qu'il leur a donnée. La regle qu'il a suivie dans cette reduction est de composer un Ouvrage qui tient le milieu entre ceux qui servent aux heures d'étude, & ceux qui servent aux heures de recreation. Le monde a besoin de plusieurs sortes de livres; il en faut pour s'occuper, & il en faut pour s'amuser, & parcequ'il y a des gens qui lors même qu'ils ne lisent que pour delasser leur esprit, souhaitent de rencontrer des choses serieuses, & qui ne soient pas indignes de la curiosité d'un homme de lettres, il est bon qu'il y ait des livres, qui sans demander beaucoup d'attention, ni sans être destinez à la bagatelle puissent procurer un delassement instructif.

On a taché de communiquer à celui-ci cette qualité. On se contente de couler legerement sur certaines choses qui auroient pu être aprofondies; on passe promptement d'une matiere à une autre afin d'introduire la varieté, & s'il a falu donner quelque suite à certains sujets, on l'a fait de telle sorte que chaque chapitre les represente par des côtez diferens. —

On a fait en sorte que les chapitres ne fussent jamais fort longs, & qu'assez souvent ils fussent très-court. L'incomparable Michel de Montaigne n'avoit pas bien consulté le goût de public, ou bien on étoit en ce tems-là d'un autre goût que presentement. Il crut enfin que pour attirer davantage l'attention, & la curiosité des lecteurs, il devoit donner beaucoup d'étenduë à chaque chapitre de ses Essais. — Aujourd'hui rien n'engage mieux à commencer la lecture d'un chapitre, que de savoir qu'il n'est guere long, & qu'on trouvera bientôt une pause.

Desværre medførte de bitre theologiske stridigheder Bayle indvikledes i at dette avvekslende program ikke helt kunne overholdes. Men Bayles udførlige refutationer af modstanderne fordeles på små kapitler, så karakteren af epistler nogenledes bibeholdes. I det Preface, dateret 2. 12. 1705, som Bayle har foransat tome II, der udgaves sammen med tome III, erkender han selv denne ændring; han siger om disse bind:

Ils diferent du premier en ce qu'au lieu qu'il contient beaucoup de diversitez literaires & historiques, & peu de matieres de raisonement,

ils contiennent beaucoup de cette sorte de matiere & peu de cette sorte de diversitez.

Men i overensstemmelse med programerklæringen i forordet til tome I er i hvert fald første bind af *Réponse* et med Holbergs epistler ret ligeartet værk. Især er de mange historiske epistler, der oftest har karakter af korrektiver til andres fremstillinger eller er rehabilitationer af kendte historiske personers vitæ, fællesgods for både den rotterdamske og den københavnske filosof; begge forenede en primær interesse for historien med en sekundær for religionsfilosofien. Den mer privatpersonlige tone, der kendetegner Holbergs epistler ligesom Montaigne's Essais, savnes dog hos Bayle, der var mindre optaget af sig selv. Men begge var de parat til sidste dråbe i deres blækhorn at forsvare sig mod angreb på det de hade skrevet.

Trods de forskelligheder der også findes mellem Bayles og Holbergs svarbreve på fiktive epistler fra en opdigtet korrespondent, forskelle der især beror på deres forskellige gemyt, synes meget at tyde på at Holberg fra Bayle's *Réponse aux questions d'un provincial*, som han selv ejede, har modtaget en vigtig impuls ved sin udformning af det danske essay. Som det oprindelig hade været Bayles agt at producere en kortere prosagenre end Montaigne's og en mer populær end avhandlingens, en uprententiøs form, der tillod en tvangfri avvekslende behandling af de forskelligste materier, var det også Holbergs intention at søge frem til en form at moralisere på der på een gang kunne rumme hele hans interessesfære og fængsle selv den blaserte læsers opmærksomhed. Efter først at have prøvet sig frem med den epigrammatiske essaysammenstilling i Moralske Tanker gik han siden over til at anvende helt samme form som Bayle med fiktive svarbreve. De ord *Til Læseren* hvormed Holberg indleder sin forklarende *Fortale* til Epistlernes første tome viser da også en viss overensstemmelse med Bayles ovenfor gengivne programerklæring: Begge skribenter søger ved en ny populær form at lette publikum tilegnelsen af deres tanker:

> Udi denne Samling af Breve vil findes, at *Materien* svarer til Titelen, saasom intet derudi sees uden de Ting, som kand *interessere* en Læser; da derimod mange andre trykte Breve-Samlinger indeholde mestendeels intet uden Ord og *Complimenter*. Stilen er herudi ikke saa pyntet som i mine *moralske* Tanker: Bør ey heller saa at være udi *Epistler*. —

Ligesom Holberg ved opslag i samt systematisk læsning af Bayles Dictionnaire (se herom Billeskov Jansen DSt 1954 s. 35) fik materierne

til adskillige af sine reflexioner i Epistlerne, synes han således også fra Bayle at have kunnet få den avgørende impuls for selve disse essays' epistolære form, ligesom hans yndlingsglose (*ey*) *at decidere* jo er overtaget fra Bayles mest karakteristiske ordforråd; i Fortalen til Epistlerne hedder det da også:

> Jeg *deciderer* efter nogle andres Exempler [i. e. Bayle's!] ikke med Myndighed udi nogen omtvisted *Materie*: Jeg tilkiendegiver alleene, hvorledes jeg efter mit ringe Begreeb fatter en Ting, og viser de *Argumenter*, hvorpaa mine Tanker grundes.

Ovenstående er jo netop en træffende karakteristik af Bayles underfundige, tilsyneladende dialektisk-objektive skrivemåde, der i højere grad end en eensidig tendentiøs form bidrog til hos hans intellektuelle læsere at nedbryde traditionel tænkemåde, men som også kunne misforstås, hvad Holberg selv synes i en af sine epistler at være kommet ud for.

ad Epistolam CCCV:

På grundlag af Augustins *de Sermone Domini in monte* I, 16 hade Pierre Bayle i sin leksikonartikel om *Acindynus* fortalt om en mand der anno 340 på grund af en skatterestance var gerådet i fængsel og måtte regne med hængning, da han var ude af stand til selv at udrede det skyldige pund guld, men reddes ved at en rigmand tilbyder at betale denne sum for en nat hos hans hustru: pollicens pro una nocte, si ei misceri vellet, se auri libram daturum. Augustin vovede ikke at avgøre hvorvidt denne hustrus opførsel var god eller dårlig: nihil hic in alteram partem disputo; liceat cuique æstimare quod velit, men hældede mere til at bifalde den end til at fordømme den: Non ita est existimandum ne hoc etiam femina, viro permittente, facere posse videatur; quod omnium sensus excludit. Quamquam nonnullae causae possunt existere ubi & uxor mariti consensu pro ipso marito hoc facere debere videatur. Bayle udtaler derpå sin forargelse over den store theologs lemfældige og humane bedømmelse af kvinden, idet han påpeger at en sådan humanitet kan få farlige konsekvenser, da der derved skabes præcedens for at heller ikke Moselovens andre bud har ubetinget gyldighed:

> Qui ne voit, que si une telle Morale avoit lieu, il n'y auroit point de précepte dans le Décalogue, dont la crainte de mort ne nous dispensât? Où sont les exceptions en faveur de l'adultère? Si une femme n'est pas

obligée à y obéir, quand il s'agira de sauver sa propre vie; car Dieu n'a pas exigé de nous que nous aimassions personne plus que nous-mêmes. On pourra donc impunément transgresser la loi de chasteté, afin d'éviter la mort &c.

Den spidsfindige forargelse og dømmesyge Bayle her lægger for dagen, og hvorved han viser sig »plus clerical que le clergé«, må dog rettest opfattes som et af hans underfundige bidrag til underminering af kristentroen. Netop ved sin foregivne fordømmelse af kvindens handlemåde vækker han den tænksomme læser til kritik af den kristne kønsmoral, indirekte æggende til tvivl ikke alene på den i Bibelen nedlagte moralkodex' almengyldighed, men også på selve Bibelens humanitet.

Holberg, der alt hade anført beretningen i sin Kirke-Historie (I, 308), vendte på sine gamle dage tilbage til det moralfilosofiske problem fortællingen opkaster; det blev til *epistola CCCV*. Ligesom i Kirke-Historien nævner han at Augustin ikke ønskede at decidere i sagen, men at han inklinerede mod at undskylde kvinden, men fremhæver nu tillige med undren at andre kasuister laster hendes handling:

Iblant de sidste er *Monsr. Bayle*, hvilken, endskiønt han gemeenligen gaaer ud af den alfare Vey, dog en og anden gang angribes af sterke Orthodoxiske Paroxysmis; thi her taler han med Heftighed imod Augustinum, sigende, at, hvis saadant maatte tillades, kunde alle Bud uden Synd overtrædes, og enhver kunde undskylde en Misgierning med Fornødenhed. Mig synes, at det er best, herudi at gaae en Middelvey imellem dem, som berømme, og dem, som plat fordømmer denne Gierning.

Holberg, der selv delte Augustins mening, synes således overhovedet ikke at nære tvivl om Bayle's oprigtighed, skønt det jo er den rotterdamske filosofs taktik ofte på den underfundigste façon at opkaste et problem, diskutere det på en sådan måde at man indirekte aner hans kætterske anskuelser, for sluttelig på skrømt forsigtigt at opgive fornuftens lys og underkaste sig kirkens mening.

Voltaire skrev i 1747, altså i intervallet mellem Holbergs to behandlinger af den herlige historie Augustin hade diverteret sine fromme læsere med i kommentaren til Paulus' bekendte ord i 1. Korintherbrev 7,4, sin parafrase af skattehistorien, nemlig den afrikanske novelle *Cosi-Sancta*, med undertitlen *Un petit mal pour un grand bien*, som han indleder med denne præamble:

C'est une maxime faussement établie, qu'il n'est pas permis de faire un petit mal dont un plus grand bien pourroit résulter. St. Augustin

a été entièrement de cet avis, comme il est aisé de le voir dans le récit de cette petite aventure arrivée dans son diocèse sous le proconsulat de Septimius Acindynus, et rapportée dans le livre de la Cité de Dieu.

Som undertitlen, der er identisk med novellens slutningsord, viser, er Voltaire særlig optaget af at fremhæve at der kan være tilfælde hvor det må være tilladeligt ikke at rette sig efter Paulus' sexuelle moralkodex, som derved undermineres, hvad der vel også var Bayle's dulgte intention med leksikonartiklen om Acindynus (ligesom med den om *Sara*, hvor kirkefædrenes forsøg på at forsvare Abraham for ved sit slavindeægteskab at have overtrådt 1. Korintherbrevs troskabsbud avvises med Paulus' eget axiom: Il ne faut point faire le mal afin qu'il en arrive du bien, idet Bayle her iøvrigt henviser til hvad han har sagt i art. Acindynus).

Ligesom Holberg vendte Voltaire senere i sit forfatterskab tilbage til Augustins beretning; i romanen *L'Ingénu* (1767) benytter han samme motiv som i Cosi-Sancta, men lader her romanen få den tragiske udgang at den skønne Mlle de Sainte-Yves dør af sorg over at have opofret sin jomfruelige dyd, skønt det var for at frelse sin elskede huron. Forinden hun skred til denne handling, hade hun forøvrigt konsulteret en jesuittisk kasuist, der netop tilråder hende det under henvisning til den af Augustin berettede og af Holberg benyttede historie, der her fortælles således:

— Vous avez des exemples dans la sainte antiquité qui peuvent merveilleusement servir à votre conduite. St. Augustin rapporte que, sous le proconsulat de Septimius Acindynus, en l'an 340 de notre salut, un pauvre homme, ne pouvant payer à César ce qui appartenait à César, fut condamné à la mort, comme il est juste, malgré la maxime: « Où il n'y a rien le roi perd ses droits ». Il s'agissoit d'une livre d'or; le condamné avait une femme en qui Dieu avait mis la beauté et la prudence. Un vieux richard promit de donner une livre d'or, et même plus, à la dame, à condition qu'il commettrait avec elle le péché immonde. La dame ne crut point mal faire en sauvant la vie à son mari. St. Augustin approuve fort sa généreuse résignation. (*L'Ingenu*, chap. XVI).

Endnu en gang vender Voltaire tilbage til dette samvittighedsspørsmål; det er i første bind af hans *Questions sur l'Encyclopédie* (1771), hvor han i artiklen om hor, *Adultère*, refererer Bayles artikel og derpå selv tilføjer: »Hvad der efter min mening er temmelig ejendommeligt, det er at Bayle foregiver at være strengere end den hellige Augustin. Han fordømmer dristigt denne stakkels kvinde. Dette ville være ufatteligt, hvis man ikke vidste i hvilken grad næsten alle skribenter må

tøjle deres pen og dementere deres hjærte, med hvilken lethed man ofrer sin egen mening af frygt for at skræmme en eller anden pedant, som kan volde en skade, og hvor lidt man er i overensstemmelse med sig selv.«

Voltaire er således ikke i tvivl om at Bayles moralske indignation over hustruens handlemåde ikke var oprigtigt ment; Holberg synes overhovedet ikke at have tvivlet om at den var det.

Også i en anden epistel viser Holberg sig lovlig troskyldig i forhold til Voltaire. Det er i *Epistola 463*, hvor Holberg igen tager et emne han alt hade behandlet før, i sin Jødiske Historie, op til fornyet debat, nemlig Daniels forunderlige beretning om Nebukadnesars metamorfose, uden dog rigtig at turde betvivle dens bogstavelige sandhed, modsat Voltaire, der i romanen *Le Taureau blanc* har gjort strålende løjer med den ved at sammenblande den med ægypternes tro på Apistyrens hellighed; jævnfør herom kommentaren til min i 1953 udgivne fordanskning af Voltaire's *Den hvide Tyr*; om Voltaire og Holberg se også min indledning til Voltaire's *Muntre Fortællinger* (1955).

ad Epistolam CXXXV:

Med rette gør F. J. Billeskov Jansen i Holberg-Blandinger III 1945 opmærksom på at man blandt Holbergs dannelseskilder også må henregne tidens forskellige kritiske journaler, som ikke blot recenserede nye fagbøger, men som også bragte ofte meget fyldige excerpter af værkerne selv. Det synes som om Holberg i nogle tilfælde grunder sine betragtninger over tidens værker på disse recensioner, uden altid at have læst selve værkerne, men uden at gøre opmærksom på dette forhold. Dette synes således at være tilfældet ved *epistel 135*, der omhandler selvmords tilladelighed, aktuelt foranlediget af den svenske konvertit Johannes Robeck's posthume latinske apologi for selvmord. Det er således usikkert om Holberg virkelig har læst hans lærde *Exercitatio philosophica de . . morte voluntaria philosophorum et bonorum virorum etiam Iudaeorum et Christianorum* (1736). Meget tyder på at det ikke så meget er fra Funcks indledning, om han overhovedet har læst den, som derimod fra en fransk recension af bogen at Holberg har hentet hvad han har haft brug for angående Robecks liv og død. Især en fejl Holberg, som bemærket af Chr. Bruun, gør sig skyldig i, tyder herpå; Holberg skriver nemlig i epistlen at Robeck vendte tilbage til Sverige; dette står ikke hos Funck, men en passage i den

franske recension Holberg sandsynligvis har brugt, er blevet så dårligt formuleret at Holberg nemt kan have misforstået det. Holbergs epistel fremviser også andre ligheder med den kilde han formodentlig har benyttet: recensionen af Robecks værk i tome XVII af *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe* (Amsterdam 1736), der p. 438—65 udførligt behandler den svenske selvmordskandidats vita ante acta og hans efterladte værk. Holbergs skildring af svenskerens levned holder sig, som det vil ses, nær op til den franske recensions skildring af samme.

Dans le cours des lectures qu'il fit à Upsal, il tomba sur quelques endroits des Réflexions de Marc-Antonin, qui lui faisant concevoir un extrême mépris de cette Vie, lui firent naitre l'idée du ridicule qu'il doit y avoir dans l'attachement que les hommes en marquent . . . (p. 439).

Da han opholdt sig udi Upsal, for at forfremmes videre derudi, og Keyser *Marci Antonini Reflexioner* fulde ham i Hænderne, fattede ham en yderliger Foragt for Verden. Men, saasom *Universitetets* Cantzler, der maaskee havde hans Lærdom mistænkt, ikke vilde tillade ham offentligen at *disputere* udi *Upsal*, forlod han af Fortrydelse sit Fæderneland.

Videre fortælles at Robeck 1703 forlod Sverige og tog til Hildesheim, hvor han 32 år gammel tonsureredes d. 7. 3. 1705 og sendtes til Wien og Rom; 1712 fik han præstevielse. Den måde hvorpå hans hjemlængsel derefter skildres, kunne ved flygtig læsning give Holberg det indtryk at Robeck virkelig var vendt tilbage til Sverige, hvorom der intet står i Funccius' indledning:

Certain reste de tendresse pour l'Air natal, qui se réveilla, l'avoit engagé à faire des tentatives pour obtenir la permission de retourner en Suède . . . Les sollicitations de sa famille y firent enfin consentir Charles XII . . ; il n'en fit aucun usage jusqu'à la mort de ce Monarque, & ce fit ensuite inutilement qu'il fit agir auprès de son Successeur . .

Efterat han længe havde omflakket, fik han Lyst til Fæderne-Landet igien, hvor han af Carolo 12. fik Frihed at forblive. Men efter samme Konges Død, vilde man ikke tillade ham som en Apostat og Jesuit at opholde sig længer i Sverrig; hvorudover han forlod Landet anden gang, og søgte de Romerske Stæder igien.

Da han havde virket ti år som præst i Tyskland og yderligere syv nær Hamborg, vandt dødstankerne overhånd hos ham; skildringen af det veliscenesatte selvmord minder også om Holbergs fremstilling:

. . . Il vint à Rintel en 1734, où il ne sortoit presque point, & passa plus d'une année renfermé dans son Cabinet. Mais à peine eut-il passé 13 mois à Rintel qu'il ecrivit à Mr. Funccius pour lui dire en substance, qu'à l'age de 64 ans, il alloit faire son dernier Voyage; que sa mélancholie, qui augmentait tous les jours achevoit de lui ruiner l'esprit et corps. . . .

Quand tout cela fut fait, on le vit un beau jour, habillé fort proprement, s'embarquer seul dans un petit Bateau qu'il avoit acheté, & s'ecarter dux rivage, à l'étonnement de tous les spectateurs. Quelques jours après on trouva son corps dans le Weser, à trois milles de Brême.

. . Udi det Aar 1734, ankom han til *Rintel*, hvor han af *Melancholie* holdt sig inde udi sit *Cabinet* en lang Tiid. Endelig, efter at han der havde giort sit *Testament*, og skikket de meeste af sine Sager og Skrifter til den lærde *Funccius*, som da opholdt sig paa samme Stæd, begav han sig eene udi en Baad, som han havde kiøbt, og roede fra Strandbredden med alles Forundring. Ingen vidste, hvad saadant vilde betyde: Men kort derefter fandt man hans døde Legeme udi Weser-Strømmen ikke langt fra Bremen . . .

Også Holbergs gennemgang af Robecks værk viser overensstemmelser med den franske recension:

. . . D'abord il pose pour Principe, ce qui est très faux, que parmi les Chretiens, *Lactance & St. Augustin*, furent les premiers qui condamnèrent l'Homicide de soi-même.

. . . Han viser at Egen-Mord haver været agtet en heroisk Gierning blant de meest moraliserede Nationer, foregivende, at *Lactantius* og *Augustinus* ere de første, som saadant have fordømt.

Bemærkelsesværdigt er det iøvrigt at Holberg viser sig meget mindre fordømmende overfor Robecks handlemåde end hans franske kilde; han har måske i sin ungdoms melankolske stunder ikke selv stået ganske fremmed overfor selvmordstanken:

. . Il n'y a point de Tyran si cruel, dit l'Auteur, qui pousse la barbarie jusqu'à prétendre qu'on lui sache gré de ses mauvais traitemens. Or, selon lui, Dieu se rendroit coupable de cette affreuse Tyrannie, s'il nous donnoit de telle sorte la vie à titre de grace, qu'il ne nous fût pas permis de nous en défaire pour nous dérober à toutes les rigueurs de sa Providence. A dire le vrai, je n'ai pu lire ceci sans horreur . . .

— On ne sait guère que juger de cette Philosophie. Le plus sûr est d'abandonner ce secret à Dieu, qui en a déja prononcé la Sentence.

. . Hvad kunde man dømme om den Regent, der lod see en stedsevarende Vrede og U-naade mod en Undersaat, efterdi han udi Lidelse og Pine ikke øvede en *Stoi*sk Bestandighed; — . . de, som udi store Smerter og Gienvordigheder lade Modet falde, kand heller ansees som skrøbelige og ufuldkomne end som rebelske Undersaatter, der forskylde ævig Straf, og der have giort sig uværdige til all Naade.

— GUds Domme blive uden Tvivl i mange Ting anderledes end Menneskers Domme.

Forresten var Holberg ikke den eneste der benyttede den franske recensions genvej til at give en fremstilling af Robecks latinske dissertation. Den artikel om Robeck 1759-udgaven af Moreri's *Dictionnaire* bragte, grunder sig ligeledes på de franske excerpter. Robeck vandt forøvrigt en vidtomspændende posthum navnkundighed ved sin frivillige død; han nævnes både af Voltaire i *Candide* (12. kap. in fine) og af Rousseau i *La nouvelle Héloise* (21. brev i 3. del).

Sandsynligt er det forøvrigt at også andre recensioner i samme tidsskrift kan have tjent Holberg til kilde; han synes ikke altid at være gået direkte til kilderne, men de franske recensioners genvej, især måske når det drejede sig om værker på engelsk. Exempelvis kan nævnes at *Bibliothèque raisonnée* bl. a. bringer meget udførlige recensioner med lange citater af adskillige værker Holberg omtaler i Epistlerne, således i tome III (1729) af Mandeville's *Fable of Bees*, i t. V—VI (1730 f) af Tindal's *Christianity as old as the creation*, t. VII—IX (1731—32) af Fosters *The Usefulness, Truthe & Excellency of The Christian Revelation*, foruden af en mængde franske værker som bl. a. abbé Pluche's; i t. XL (1748) bringes en omtale af Diderot's anonymt udgivne *Pensées philosophiques* (der her tillægges Mr. de la Mettrie!), hvilket sandsynliggør at Holberg har kendt dem, jf. noten s. 41 i Leif Nedergaard: *Diderot* (1953). Holberg har sikkert holdt sig ajour med tidsskriftet, der i jan. 49 trykte La Beaumelle's *Réponse a la XXXVme de ses Epitres*. Netop i *Bibliothèque raisonnée* findes således meget udførlige redegørelser for bl. a. de engelske deisters kendteste værker; en gennemgang af ikke alene dette tidsskrifts halvt hundrede bind men også andre af tidens kritiske journaler ville måske kunne bringe endnu et par små bidrag til den fortrinlige redegørelse for Holbergs arbejdsmåde og kildemateriale som prof. Billeskov Jansen alt har givet os.